

НА ДОПОМОГУ ВИВЧЕННЮ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ*

УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Ю.ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Включення українських земель в російську імперську систему.

Суспільні трансформації

Наприкінці XVIII ст. після ліквідації Гетьманства, Запорозької Січі, традиційних соціально-політичних інститутів Україна була включена в загальноросійську імперську систему з її уніфікаційно-централізаторськими методами управління, самодержавно-поліцейською владою. Умови Переяславського договору, за якими Україна, визнаючи протекторат царя, зберігала вироблений нею суспільний устрій, були брутально розтопані російським царизмом, і «країна козаків» остаточно втратила рештки своєї державності. Росія намагалася стерти будь-які прояви української окремішності. Від 1780 року в колишній Гетьманщині запроваджується загальноімперський адміністративний поділ, ліквідується Малоросійська колегія, Генеральний суд, а також полкове урядування. Лівобережна Україна і Слобожанщина були поділені на чотири намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Харківське.

Поглинання території колишньої Гетьманщини російським самодержавством збіглося у часі з новим етапом зростання військово-політичної могутності імперії. Російсько-турецькі війни і три поділи Польщі завершилися включенням до складу російського державного організму величезної території. На півдні України обшири Вольностей Війська Запорозького і т.зв. Новоросії утворили Катеринославське намісництво, яким керував фаворит Катерини II князь Г.Потьомкін-Таврійський. На заході до складу імперії увійшли Правобережна Україна і Волинь. У 1796 р. після смерті Катерини II імператор Павло I скасував намісництва і запровадив повсюдну уніфікацію адміністративно-територіального устрою, поділивши всю територію Російської імперії на губернії. На створення ще більш жорсткої системи управління і посилення її централізації було спрямоване введення генерал-губернаторств. Їх нараховувалося десять в усій імперії, з них три – Малоросійське, Київське і Новоросійсько-Бессарабське – були утворені в Україні і об'єднували дев'ять губерній: Харківську, Чернігівську, Полтавську, Київську, Подільську, Волинську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську.

Зміна системи адміністративно-територіального управління на українських землях була важливою ланкою в політиці імперії, спрямованій на жорстку адміністративно-політичну нівеляцію всіх її регіонів.

Перед українцями невдовзі постало питання – чи буде їх країна існувати як окремий національний організм, чи вона буде повністю поглинута зажерливим північним сусідом. І відповідь мали дати основні верстви тогочасного українського суспільства. Адже йшлося не про зміну існуючої досі моделі відносин між Україною і Росією, а фактично про припинення національного існування українців. Саме в цьому полягала мета Російської імперії і саме цим визначався головний зміст так званої «спільної історії двох народів», про які сьогодні з таким пафосом промовляють російські політики та їх підпілвувачі в Україні. На цьому тлі сучасні суперечки, чи була Україна колонією Росії, чи мала якісь інші форми залежності, не мають серйозного сенсу, хоча і сьогодні це питання є каменем спотикання для деяких

* Під цією рубрикою публікуємо фрагменти праці Ю.І.Терещенко «Україна у XIX столітті».

суспільствознавців. Характер відносин України і Росії жодним чином не вкладається у зміст взаємовідносин традиційних колоніальних держав (Англії, Франції, Іспанії, Голландії і т.д.) із захопленими ними територіями. І справа не в тому, що згадані метрополії диспонували заморськими територіями, а Росія була континентальною імперією. Російський експансіонізм своїм змістом докорінно відрізнявся від, скажімо, англійської чи французької колоніальної політики. Європейцями захоплювалися величезні простори в Америці, Азії, Австралії, Африці, де мешкали тубільці, які, звичайно, визискувалися, часом зазнавали геноциду, але водночас і багато в чому цивілізувалися. В європейських колоніях часто-густо будувалися національні школи, лікарні, шляхи сполучення, розвивалася промисловість, у європейських вищих школах навчалися учителі, лікарі, інженери, урядовці, які склали національну еліту колоній, а згодом незалежних держав. Представники цієї еліти невдовзі стали політичними лідерами, президентами, міністрами, адміністраторами новостворених держав. Важко собі уявити, що англійська чи французька адміністрація ставила собі за мету поглинути народи своїх колоній, позбавити їх національних ознак і самостійного національно-культурного розвитку.

Абсолютно протилежною була політика Москви щодо України. Вона висувала таке завдання, подібне до якого не могла поставити собі жодна колоніальна імперія світу, – повністю зрусіфікувати і поглинути український національний організм. Понад 300 років Росія крок за кроком прагнула знищити національно-культурну окремішність України і варваризувати її, нав'язавши свій суспільний устрій і спосіб життя. Історично так склалося, що наша батьківщина протягом тривалого часу мала дві головні назви «Русь» і «Україна». Перша з них вже стала історичною, а друга остаточно утвердилась як національне найменування. Подібні зміни національної назви спостерігалися і у багатьох інших європейських народів. Свідоме чи несвідоме небажання це розуміти призводить до помилкових визначень часу появи українців як етносу, або слугує «підставою» для відвертих ксенофобських спекуляцій.

Відомо, що від XIV ст. Москва цинічно намагається привласнити собі етнонім «Русь», а згодом «Росія», хоча для цього не було реальних підстав. Протягом багатьох століть вона маніпулює вкраденим нею етнонімом з метою привласнення багатющої культурної і суспільно-політичної спадщини Старокиївської держави, яка ніколи їй не належала. Терміни «Росія», «російський» є грецькими відповідниками давніх термінів «Русь», «русський», які протягом IX–XIII ст. ніколи не прикладалися до російських етнічних земель (Ростовської і Муромської земель, Суздальщини та Володимирщини). В Україні ця грецька модифікація терміну «Русь» широко застосовувалась як етнонім у XV–XVII ст. у процесі поширення грецької книжності. Так, у записці Гальшки Гулевичівни Лозки, української шляхтянки, однієї з фундаторів Київського Богоявленського братства, говориться, що вона засновує його «правовірним і благочестивим християном народу російського», який проживає в повітах воєводств Київського, Волинського і Брацлавського. Київський митрополит Іов Борецький іменує себе архієпископом Київським і Галицьким «и всея Россіи, всем посполито Россійского рода, так в короне Полскої, яко и у великом княжестве Литовском».

«Модернізатору» Росії Петру I стало ясно, що для її «європеїзації» необхідно спиратися на більш потужне суспільно-культурне підґрунтя, якого не мала його країна, але яке було створене підвладною Україною. За відсутності власних національних державотворчих і культурних здобутків, спільних з Європою, Москва цинічно намагалася «запозичити» цивілізаційні надбання України, старокиївську державну традицію, її культуру, загальноєвропейське визнання. Від часів Петра I російська дипломатія активно утверджує у житку на Заході новий термін – «Росія», «росіяни», замість звичайного для європейських країн – «Московія», «московитяни». Так, з наказу Петра I Меншиков надіслав циркуляр російському дипломату князю В.Долгорукому: «Во всех курантах печатают государство

наше Московским, а не Российским, и того ради извольте у себя сие перестеречь чтобы печатали российским, о чем и к прочим ко всем дворам писано». Власне впродовж XVIII ст., у добу піднесення Російської імперії, остаточно утвердилась її ідентифікація з політичною і культурною спадщиною давньої Русі. В підвалини імперської ідеології було закладено формулу «єдиної неподільної Росії», яка на довгі роки стала засобом відлучення українців від створеної ними величної будови давньої руської (української) державності і культури, засобом їх нещадної русифікації.

Найбільшою загрозою для імперії був квазімонархічний гетьманський устрій України, який за сприятливої ситуації міг трансформуватись у національний інститут спадкової монархії і вибити ґрунт з-під ніг російських самодержців, що від 1654 року експлуатували монархічні почуття широкого українського загалу у власних інтересах. «Коли у Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх самих та їхню добу», – напучувала Катерина II своїх помічників. Тобто доба гетьманства була добою української державності, й імперія абсолютно чітко усвідомлювала для себе небезпеку його подальшого існування. Ліквідація гетьманства була першим кроком російського самодержавства в тривалому процесі поглинання українського національного організму. Далі перед чиновниками імперії ставилося відверто асиміляційне завдання – «старатися викоринити серед малоросів фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від росіян... Ці провінції (Україна та країни Балтії. – Ю.Т.)... треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки до лісу».

Ліквідація автономного устрою України супроводжувалася докорінними перетвореннями суспільних відносин. Трансформація козацьких полків у регулярні карабінерські, ліквідація Запорозької Січі, традиційних установ Гетьманщини означали радикальні зміни у становищі більшості соціальних верств населення України і насамперед аристократичної еліти. Козацька старшина, гетьманські урядовці з поширенням в Україні імперських установ обійняли в них відповідні посади. Чимало представників козацької старшини отримали високі цивільні і військові чини відповідно до «Табеля о рангах». Деякі з них дісталися найвищих щаблів імперської кар'єри. Так, київський полковник Ол. Безбородько став канцлером імперії і отримав титул князя. Князя гідність дісталася також В. Кочубею. П. Завадовський, секретар Малоросійської колегії, став міністром освіти і носієм графського титулу. В. Трошинський очолив міністерство уділів та юстиції. Сини генерального підскарбія В. Гудовича були: А. Гудович – генерал-аншефом, І. Гудович – генерал-фельдмаршалом, графом, київським генерал-губернатором. А. Милорадович став правителем Чернігівського намісництва, М. Миклашевський – цивільним губернатором Малоросійської губернії. Козацька старшина ще в часи існування Гетьманщини активно домагалася дворянства, і її вищі категорії були визнані російським урядом дворянами без будь-яких застережень. За висловом А. Чепи, українське шляхетство, урівнюючись з російським дворянством, «почало сміливо вступати на російську службу, скинуло татарське і польське вбрання, почало говорити, співати і танцювати по російськи». Однак значній частині старшини довелося доводити свої права. У 1835 р. дворянство було визнане за бунчуковими і військовими товаришами. Колишнім значковим товаришам довелося здобувати дворянські права службою в казенних установах. Особливо ускладнилися «пошуки дворянства» козацькою старшиною південних полків. Чимало з них, особливо значкових товаришів, так і не отримали дворянства.

Ситуація, що склалася в козацько-старшинському середовищі, послужила поштовхом для широкої громадської праці, спрямованої на розшуки доказів дворянських прав. Цій справі присвятила себе низка освічених представників українського шляхетства, яка звернулася до історичного минулого України у пошуках підтвердження свого аристократичного походження.

Прагнення обґрунтувати свої намагання правно-історичними доказами зумовило надзвичайно інтенсивне збирання історичних документів, літописів, хронік, грамот, різноманітних актів. Цей процес розглядався українською тогочасною елітою як патріотична справа великої суспільної ваги. «Як приємно, – писав у листі до А.Чепа В.Полетика, – працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

В українському аристократичному середовищі сформувалася низка діячів – А.Чепа, В.Чарниш, В.Полетика, М.Милорадович, Р.Маркович, Т.Калинський та ін., які переросли своєю діяльністю вузькостанові інтереси, заклали міцні патріотичні підмурки для наступного етапу українського громадсько-політичного руху.

Тимофій Калинський у листі до полтавського губерліального маршалка М.Милорадовича, зокрема, зауважував: «Пылая к отечеству любовию, не мог удержаться от плодоречивости и чем бы только можно пособить, то все изыскивал и изыскивать буду для общей пользы, и славу своего, перед целым светом заслуженного народа до последних сил моих защищать не перестану»; «Рад умереть защищая общие наши преимущества и свободы». Ці слова яскравого представника новгородсіверського шляхетства переконливо засвідчують загальнонаціональне спрямування діяльності шляхетських патріотів кінця XVIII – початку XIX ст. Саме вони були надзвичайно важливою ланкою ланцюга неперервної трансформації ідеї українського національно-державного відродження, яка вилилась у появу Кирило-Мефодіївського братства, геніального Т.Шевченка і початок нового етапу національно-визвольної боротьби.

Водночас слід констатувати, що головним політичним гаслом українських опозиціонерів було відновлення української державності у вигляді автономії. З невдалим виступом І.Мазепи пов'язана, за висловом В.Липинського, остаточна ліквідація «самостійницько-державницьких намірів української козацької аристократії».

Після Полтавської катастрофи спроби трансформації гетьманської влади і забезпечення їй династичного характеру зазнали невдачі і утвердили примат козацької аристократії. З крахом національних монархічних ілюзій, пов'язаних з інститутом гетьманства, автономістична концепція на довгі роки стала єдиною платформою всіх опозиційних сил в українському аристократичному середовищі. Окремі прояви «самостійництва» не міняли загальної картини.

Надзвичайно важливим спрямуванням російської імперської політики була ліквідація тих особливостей українського суспільного життя, що були пов'язані з соціально-економічною сутністю українського козацтва. Відомо, що поряд з військово-політичною і культурницькою діяльністю козацтво здійснювало інтенсивну господарську діяльність, яка сприяла розвитку землеробства і скотарства, утворенню козацьких слобід і хуторів. Від початків свого існування козацьке господарство базувалося на використанні вільної найманої праці і не знало позаекономічного примусу, що робило його носієм ранньобуржуазних відносин. Як дрібний власник і продуцент, козак був найбільше зацікавлений у ліквідації великого феодалного землеволодіння і поміщицько-кріпосницької системи взагалі, що постійно загрожували йому як незалежному виробникові. Соціальна еволюція козацтва перетворила його на стан, який виявився важливим фактором зародження капіталізму в Україні і дав поштовх надзвичайно важливим колонізаційним і цивілізаційним процесам.

Хмельниччина завершила еволюцію власності, започатковану козацтвом, і дала новий поштовх буржуазним відносинам в Україні. Гарантом їх утвердження і розширення стала квазімонархічна влада Б.Хмельницького, яка сприяла зростанню масштабів козацтва та покозачених селян, не допускала великого землеволодіння в Україні і протидіяла надмірному зростанню станових привілеїв окремих соціальних груп. Однак намічена трансформація виборної гетьманської влади у монархічну не була завершена, за часів

Хмельницького, олігархічні устремління нової козацько-старшинської аристократії, як вже зазначалося, стали домінуючими у Гетьманщині XVIII ст. Вирішальний вплив у козацькій державі нової аристократичної верстви супроводжувався зростанням її соціальної та економічної потуги, поступовим відновленням панщини. Водночас козацтво в цілому втрачало свою відкритість для інших класів-станів, у тому числі селянства, і набувало замкнутого характеру. Якщо за часів Хмельниччини козацтво і покозачене селянство нараховувало не одну сотню тисяч, то на кінець XVIII ст. число козаків в Гетьманщині не перевищувало 20-30 тис. чол.

Основна маса козацтва не отримала дворянського статусу і в нових умовах сформувалася як окремих стан зі своїми специфічними правами, що були визначені законами імперії. Навіть після ліквідації кріпацтва козаки зберігали свою корпоративну замкнутість і не втратили своєї станової окремішності аж до 1917 року. Значна частина козаків, залишаючись вільними, тим не менш потрапляла внаслідок зубожіння у економічну залежність від великих землевласників і виконували для них різні повинності. Ця частина козацтва змушена була постійно вести боротьбу за свої права і завжди була детонатором заворушень в українському селі, яке чинило постійний спротив російській імперській системі.

У цілому козацтво в Гетьманщині, зберігаючи свої станові ознаки, було змушене існувати в нових умовах, підпорядковуючись імперським законам. Ці закони суттєво звужували традиційні соціально-економічні і культурно-національні можливості козацтва, яке багато в чому визначало національне обличчя автономної України.

Якщо розвиток Гетьманщини XVIII століття характеризувався значним звуженням інститутів вільної економічної діяльності, деградацією низки традиційних суспільних установ, сформованих козацтвом під час Хмельниччини, то інша ситуація склалася на землях «Вольностей Війська Запорозького», що обіймали величезну територію майбутніх Катеринославської, а також частини Харківської, Херсонської і Таврійської губерній. Запорозька Січ користувалася певною автономією і зберегла непорушеним свій соціально-економічний уклад аж до часу її ліквідації. В цьому регіоні не було кріпосного права, основну масу його населення складали козаки-колоністи, які водночас були і продуцентами, і озброєними воїнами. Визначальною формою господарювання і поселення був козацький хутір або зимівник, яких на середину XVIII ст. нараховувалося близько 4 тис. Козацький зимівник становив собою насамперед тваринницьке господарство, однак все більшого розвитку і економічного значення набувало землеробство.

Козацький зимівник (старшини або заможного рядового козака) з часом перетворився на велику тваринницьку ферму, зорієнтовану на ринок, яка водночас мала чималі посіви зернових культур. Сільськогосподарську продукцію Запоріжжя великі торгівельні компанії поставляли в Гетьманщину і Правобережжя, а також у західноєвропейські країни.

Окрім зимівників, значна кількість населення «Вольностей Війська Запорозького» заселяла слободи, де співіснували дві громади – козацькі і посполиті. Між цими категоріями не було жорстких бар'єрів, як у Гетьманщині, й дозволявся перехід з одного стану в інший. Серед обох верств було чимало заможних господарів, які доповнювали своєю економічною діяльністю капіталістичний спосіб виробництва, сформований фермерсько-хуторною системою. Таким чином, Запоріжжя представляло собою терен, де протягом століть не було кріпосного права і тих форм експлуатації, що існували в Російській державі. Воно було притягальною силою для всіх гноблених соціальних категорій суспільства і насамперед селянства, яке приваблювали статус особистої свободи і можливість вільної економічної діяльності. Соціально-політичний розвиток Запоріжжя сприяв швидкому розвитку економіки, основу якої складало капіталістичне фермерство, орієнтоване на ринок. У цілому Запорозька Січ та територія її «Вольностей» не вкладалися в російську імперську систему і була перепорою на шляху до поширення і утвердження централізаторсько-уніфікаційної системи, її русифікаторського і феодално-кріпосницького характеру.

Після знищення Запорозької Січі значна частина запорожців (до 7 тис.) емігрувала на терени, підвладні Турецькій імперії. Одержавши від султана дозвіл селитися у гирлі Дунаю і право на внутрішнє самоврядування, козаки утворили т.зв. Задунайську Січ.

Новий осередок козацтва зберігав давні традиції облаштування – поділ на курені (38), аналогічну давній Січі забудову, традиційну церкву та ін. Кількість задунайського козацтва постійно збільшувалася за рахунок утікачів з України – як козаків, так і селян. Додатковим фактором кількісного зростання задунайського козацтва була агітація т.зв. «врожаїв» – вербувальників, які висилалися в Україну і закликали перебиратися за Дунай.

Однак серед значної частини задунайських козаків ніколи не згасали настрої повернутися на Батьківщину. Ці настрої посилювалися демагогічними обіцянками російського уряду, який закликав їх до повернення. Зрештою у 1828 р. в ході російсько-турецької війни, коли російська армія на чолі з самим Миколою І підійшла до Дунаю, кошовий отаман Й.Гладкий із загоном козаків перейшов на бік російської армії і допоміг їй переправитися через Дунай. Турецький уряд у відповідь люто помстився тим, хто залишився, – Січ було спалено, а багатьох козаків кинуто у в'язниці. Одночасно було здійснено погром українського населення у Добруджі. Згодом запорожцям було дозволено повернутися на Дунай, однак про відновлення Січі не могло бути мови.

Після закінчення війни козаки Гладкого утворили Азовське військо, що розселилося на узбережжі Азовського моря, між Бердянськом і Маріуполем. Якийсь час воно виконувало функції берегової охорони, а у 1865 р. було розформовано. Військо зберігало козацько-старшинську структуру, на чолі якої був кошовий отаман Й.Гладкий. У 1853 р. він вийшов у відставку в чині генерал-майора.

Царський уряд, ліквідувавши Запорозьку Січ, водночас усвідомлював мілітарну значимість запорозького козацтва. В ході російсько-турецької війни уряд неодноразово повертався до думки використання його у воєнних діях. Зрештою 1788 р. Катерина II погодилася «на умноження войск козачьих, к которым в свое время могли бы присоединиться и заграничные наши единоверцы». З тих запорожців, які залишились на батьківщині, за ініціативою Г.Потьомкіна було створене «Військо вірних чорноморських козаків», а у 1790 році фаворит імператриці отримав титул «великого гетьмана чорноморського війська». Нова козацька структура мала свій Кіш в Олешках, де зосередилося близько 12 тис. козаків. Чорноморське військо дедалі зростало і одержало для розселення велику територію між Дністром і Бугом.

У 1791 р. Потьомкін помер і вже наступного року чорноморців виселили на Тамань, а невдовзі їх силою переселили в долину річки Кубань, де вони утворили Кубанське військо. Протягом наступних десятиріч нащадки запорожців у цьому регіоні поповнювалися новими переселенцями з України, переважно Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, і поповнювали потужний струмінь української колонізації, який обійняв широкі простори Північного Кавказу.

Усі відгалуження українського козацтва, які ще зберігалися після ліквідації Запорозької Січі і козацького устрою в Гетьманщині, свідчили про намагання українського народу будь-що зберегти свої традиційні форми суспільного життя, вироблені протягом століть. Соціальна сутність козацтва у всіх її проявах найповніше відповідала історичному призначенню України.

Реакція українського суспільства на посилення наступу російського централізму і ліквідацію решток автономії була неоднозначною. Українська аристократична еліта в цілому не наважилася на організований спротив. В той же час в її середовищі мали місце виразні бажання повернути гетьманство. Вони поширювалися насамперед у колах вищої української аристократичної верстви. Серед можливих кандидатів у гетьмани ще за царювання

Катерини II називався спадкоємець престолу великий князь Павло Петрович, згодом його син Костянтин при регентстві Гудовича. Окремі представники української аристократії, глибоко усвідомлюючи весь трагізм втрати Україною політичної незалежності, виявляли неабияку суспільну активність. Одним з них був Василь Капніст, який народився в родині козацького старшини грецького аристократичного походження. Тривалий час він служив у козацькому війську і обіймав посади сотника Ізюмського полку, полковника Миргородського полку і командира слобідських козацьких полків у чині бригадира російської армії. Син Капніста – Василь Васильович – виховувався в українському дусі матір'ю Софією Дунин-Борковською, після перебування в Петербурзі осів в Україні і був обраний маршалком шляхетства Київського намісництва. Його гострою критичною реакцією на скасування державної автономії України була «Ода на рабство», у якій автор виступає з протестом передусім національно-політичного характеру. Її поява була пов'язана з тим, що у 1781–1782 рр. російський уряд остаточно зруйнував адміністративну єдність Гетьманщини, її давній суспільно-політичний устрій. Опозиційно налаштована українська шляхетська еліта була досить розгалуженою і здійснювала політичну і військову підготовку повстання проти Росії. При цьому її речники шукали собі підтримки і з боку російських сил, опозиційно налаштованих проти Катерини II, і на міжнародному рівні.

Про це свідчить широкий громадський характер місії В.Капніста до Пруссії у 1791 р. Це був не поодинокий випадковий виступ ідеаліста-мрійника, але акція, що готувалася політично групою українських патріотів, які входили до Новгородсіверського українського гуртка 1780-1790-х років. Серед них був опальний генерал А.В.Гудович, який мав широкі міжнародні зв'язки, зокрема давні контакти з першим міністром Пруссії Герцбергом. В.Капніст міг також розраховувати на певну підтримку в колах російської опозиції режиму Катерини II. Зокрема під впливом українців, які служили у гвардії цесаревича Павла Петровича, спадкоємець російського престолу виявляв прихильність до України та української старшини. Не випадково у середовищі останньої виникла ідея надання гетьманській гідності великому князю Павлу Петровичу. Серед інших поважних опозиціонерів слід назвати довірену особу цесаревича фельдмаршала П.Рум'янцева, про якого майбутній міністр освіти П.Завадовський писав, що його «обожають» в Україні. Опозиція фельдмаршала політиці російського уряду, його протидія «тиранії» Потьомкіна переросла навіть у відкритий непослух наказам імператриці Катерини II, і він був відсторонений від керівництва російською адміністрацією в Україні. Серед інших російських опозиціонерів, з якими підтримував контакти В.Капніст, був Радіщев, масони Новіковського кола, колишній гетьман К.Розумовський, відомий архітектор В.Баженов, близький до вел.кн. Павла Петровича та ін. Проте вирішальним фактором успішних дій української аристократичної опозиції було її мілітарне забезпечення. На цей час козацькі полки і сотні були ліквідовані і замість них у 1784 р. утворено 10 шестиескадронних карабінерних полків, що мали складати особливий корпус – «малороссийскую конницу» у складі російської регулярної армії. Ці військові підрозділи зберігали рештки своєї територіальної організації, давню місцеву старшину і що головне – пам'ять про традиційний український козацький устрій. У середовищі «карабінерів», які входили до складу армії П.Рум'янцева, було поширене невдоволення своїм становищем (і матеріальним, і технічним) порівняно з армією Г.Потьомкіна, яке переростало у невдоволення російською політикою щодо Гетьманщини. Це середовище становило потенціальну загрозу російському пануванню в Україні, й українські автономісти могли спертися на нього як на реальну силу у боротьбі за відновлення української автономії. Не випадково В.Капніст був зв'язаний із старшинами українських карабінерів – своїм родичем В.Гудовичем (молодшим), полковником Київського карабінерного полку, М.Миклашевським, полковником Стародубського карабінерного полку, та ін.

Усвідомлюючи важливість збройного забезпечення опозиції, В.Капніст у 1788 р. подає проект відновлення козацьких полків в Україні, які мали складатися з добровольців, мати власну старшину і бути окремим кінним військом, не зв'язаним з російською армією. Поява подібного проекту була обумовлена зовнішньополітичною кон'юнктурою для Російської імперії, яка перебувала у війні з Туреччиною, Швецією і очікувала збройний конфлікт з Англією та Пруссією.

Напруження воєнно-політичного становища Російської імперії і наростання незадоволення в Україні спонукало українських автономістів звернутися за допомогою до ймовірного головного супротивника Росії – Пруссії. Прикметно, що саме в цей період таємні переговори з Пруссією (через вел.кн. Павла Петровича) вела російська опозиція. В Берліні в цей час шукали підтримки також польські політичні кола (консерватори і прогресисти), угорські, бельгійські опозиціонери габсбурзької монархії. Тому не дивною була поява серед них і чільника «Капністовського осередку» – цієї «цитаделі української аристократичної опозиції», за влучним висловом одного з сучасних дослідників тієї доби.

24 квітня 1791 р. В.Капніст у ході аудієнції у кабінет-міністра Пруссії графа Е.Ф.Герцберга повідомив, що він «надісланий своїми земляками... які доведені до крайнього розпачу тиранією російського уряду». Було пояснено, що йдеться про країну запорозьких козаків (така назва традиційно прикладалася в Європі до України), і поставлено запитання, чи можна сподіватися на протекцію прусського короля у разі спроби скинути російське ярмо. При цьому В.Капніст наголошував, що в Україні створено 28 кавалерійських полків по 800 чол. у кожному, які служать Росії, але хочуть відновити давню козацьку конституцію. З контексту заяви В.Капніста прусському міністру можна зрозуміти, що візит українського речника не був подібний до акцій тих численних політиків, нерідко просто авантюристів, які шукали тоді політичної і військової допомоги Пруссії без реальної підтримки у своїх країнах. Візит Капніста спирався на вагоме мілітарне підґрунтя, яким могли стати українські карабінерські полки, і на загальне невдоволення новими порядками, які вводила в Україні імперія. Отже, зовнішньополітична акція українських опозиціонерів свідчила про їхню готовність і до збройного протистояння з Росією. Однак заручитися реальною підтримкою Пруссії українським опозиціонерам не вдалося. Хоча Герцберг і рекомендував В.Капніста королю Фрідріху-Вільгельму і прусський монарх схвалив позицію свого міністра, але фактично сподіваної підтримки В.Капніст не отримав. Міжнародні умови, загроза поширенню революційного процесу на європейському континенті після Французької революції 1789 р. змусила реакційні монархічні системи до тіснішого об'єднання. У 1791 р. Австрія, Пруссія і Росія здійснюють другий поділ Польщі, і в цих умовах пруссько-російська напруга була суттєво послаблена. Отже, сподівання на зовнішню допомогу у своїй боротьбі української опозиції з російським царизмом виявились марними.

Слід зазначити, що українські опозиціонери на чолі з Капністом у своїх політичних діях орієнтувалися насамперед на приклад «американського сепаратизму», де аристократична опозиція шляхом збройного повстання проти влади метрополії здобула незалежність, одночасно зберігаючи свої соціальні позиції. Українським шляхетським колам також видавалося можливим здійснити це в Україні, спираючись на підтримку Пруссії. Однак через якийсь час подібний варіант був відхилений українською аристократичною опозицією. Поглиблення Французької революції у першій половині 1790-х років наочно продемонструвало, яких драматичних соціальних наслідків можна очікувати для української аристократичної верстви в результаті антиросійського вибуху в Україні. Перспектива загрози своєму соціальному становищу штовхнула українську аристократію у бік політичного компромісу з імперією, який виявлявся насамперед у лояльному ставленні до особи імператора і династії. Досить радикальні опозиційні настрої трансформувалися у активну громадсько-культурну працю, що дала поштовх національному пробудженню України.

Надзвичайно болючим для українського суспільства, причому на сотні років, виявилась імперська інтеграція міст. Асиміляція українського міщанства порівняно з іншими класами-станами – шляхтою, козацтвом і селянством – відбувалася без будь-яких ускладнень. Автономістська свідомість цієї верстви була набагато слабшою, ніж в української шляхти чи козацтва. Магдебурзьке право українських міст ніколи не діяло в Гетьманщині у повному обсязі, й усім містам (окрім Києва) ще до скасування гетьманства було нав'язане російське міське законодавство, яке, однак, доповнювалося положеннями Литовського статуту.

Імперська Міська грамота 1785 р. поставила українське міщанство, на відміну від козацької старшини і козацтва в цілому, у таке ж саме соціально-правове становище, як і в інших районах імперії, без будь-яких застережень. І хоча новостворені адміністративні інститути, норми урядування порушували положення Магдебурзького права, вони не викликали спротиву міщанства. Більше того, через низку об'єктивних обставин російський сенат уповноважив користуватися Магдебурзьким правом, де це було реально можливим. Лише у 1831 р. воно було скасоване у Лівобережжі, а у 1834 р. – у Києві.

До цього слід додати слабкість економічних позицій українського купецтва. Наприкінці XVIII ст. українська міжнародна торгівля здійснювалася через іноземців, серед яких переважали греки, у внутрішній торгівлі домінувало російське купецтво. Шафонський, зокрема, констатував, що в усій Україні немає жодного купця українця, який би мав власний капітал у 30 тис. крб. Українське купецтво, не маючи вагомих капіталів і необхідного політичного впливу, не могло протидіяти Міській грамоті. Між тим грецькому купецтву вдалося добитися від Катерини II низки економічних привілеїв і звільнення від податків.

Міська грамота була сприйнята без будь-яких ускладнень основною групою міського населення – міщанством, оскільки залишала фактично без змін основу їх життя – цехову структуру. Лише у 20-х роках XIX ст. цехи втратили традиційні риси свого буття – корпоративні основи управління виробництвом і контроль за якістю продуктів, їх цінами тощо. Зрештою вони стали складовою державної адміністрації. Виняток становив Київ, де місцевий патриціат зумів зберегти чимало традицій місцевого самоврядування і послабити уніфікаційний вплив Міської грамоти. Головною причиною збереження у Києві давніх особливостей міського урядування було приєднання Правобережної України до імперії і перетворення Києва у центр новоствореної Київської губернії. В цих умовах консервація у ньому особливостей давнього міського самоврядування забезпечувала більш ефективну і менш болісну інтеграцію Правобережжя у складі Російської держави. У 1797 і 1809 рр. київські традиції Магдебурзького права були підтвержені урядом. Завдяки цьому киянам вдавалося тривалий час стримувати наплив у місто росіян і євреїв, які до середини XVIII ст. не мали права на постійне поселення у Києві. І хоча киянам вдалося витиснути євреїв за межі міста, київський патриціат не зумів протидіяти проникненню в муніципальну адміністрацію свого іншого конкурента – росіян.

Найбільш радикальні зміни відбулися в середовищі селянства. Протягом XVIII століття неухильно зменшувалася кількість вільних посполитих. Вже у 1735 році їх залишалося лише 35%. У 1763 році селянам було заборонено переходити без дозволу пана. Указ Катерини II від 3 травня 1783 р. остаточно позбавив селян Гетьманщини права переходу. Фактично це означало введення кріпацтва, хоча пан ще не мав прав на особу селянина і не міг його продати без землі або перевести до іншого маєтку. Після поглинання Росією Правобережної України сподівання місцевого селянства отримати волю виявилися марними. Російський уряд надав польському панству необмежену владу над селянином, якої воно не мало і під час існування Речі Посполитої.

Селяни колишньої Гетьманщини і решти включених до складу Російської імперії українських територій зрештою поділилися на дві головні групи – поміщицьких і державних. У 1833 р. поміщицькі селяни нараховували приблизно 2,5 млн. чол., державні, до яких

належали військові поселенці, селяни удільного відомства, однодворці, іноземні колоністи, козаки Гетьманщини та ін. – 1,5 млн. чол., тобто 63,8% і 36,2% загальної кількості селян підросійської України. Переважна більшість поміщицьких селян відбувала панщину, і лише близько 33 тис. чоловік сплачували чинш.

Основна частина землі в Україні належала поміщикам, які неухильно намагалися скорочувати селянські наділи і посилювати панщину. Центральна влада рекомендувала поміщикам обмежитися триденною панщиною, але фактично панщина тривала 4–5, а інколи навіть 6 днів. Кріпосництво в імперії набуло найбрутальніших форм і мало чим відрізнялося від рабства.

Після ліквідації Запорозької Січі вся величезна територія Вольностей Війська Запорозького та інших територій півдня України (т.зв. Новоросія) перейшли під владу Г.Потьомкіна і склали Катеринославське намісництво. У цьому величезному регіоні фаворит імператриці мав необмежену владу, спрямовану на прискорення колонізації захоплених імперією територій. Від 1776 року Потьомкін видав наказ не повертати селян-втікачів, і цей наказ не втрачав чинності попри скарги поміщиків аж до самої смерті намісника у 1791 році.

Поміщики, основу яких складали російські офіцери і чиновники, отримували не менше 1,5 тис. десятин землі за умови заселити на них не менше 25 селянських дворів. Серед новоявлених поміщиків було чимало запорозької старшини, яка залишилася на місці і отримала землі. Одержати землю в південних регіонах України поміщикам було не складно, однак заселити її було важко. Вони були змушені суттєво полегшувати умови селянської праці для того, щоб закріпити землі за собою.

Окрім поміщицької колонізації, мала також місце колонізація селянська. Значну частину селянських колоністів становили державні селяни. Більшість з них – українці, а також росіяни, греки, вірмени, німці-меноніти, пізніше серби та ін. Є всі підстави стверджувати, що попри асиміляційні заходи Російської імперії, застосування нею розмаїтого арсеналу національного гноблення, українці в цілому зберегли у своїй суспільній свідомості почуття власної окремішності, пам'ять про історичне минуле. Важливим фактором збереження цієї життєдайної духовності було українське село, яке спиралося на сформовані протягом багатьох поколінь особливості матеріального і духовного існування. Воно було творцем однієї з найдавніших землеробських цивілізацій, виробило стійкі підвалини національного існування і донесло їх до новітніх часів, незважаючи на всі випробування історичної долі.

Українське село суттєво відрізнялося від російського способом землекористування, наявністю протягом тривалого часу європейських культурних і правових впливів, більш ефективною організацією праці, особливостями побуту, соціальної психіки тощо. Суттєвим соціально-економічним підґрунтям української окремішності було домінування подвірного землекористування в Україні, тоді як Росія була майже виключно общинною. На кінець ХІХ ст. у правобережних і лівобережних губерніях України (за винятком низки повітів Харківщини) переважало подвірне землеволодіння. Лише на Херсонщині та Катеринославщині формально домінувала община, але й тут вона фактично трансформувалась у звичайне подвірне землекористування.

Російський централізм дореволюційних часів так і не зміг подолати прірву між «общинною Росією» і «подвірною Україною». Більше зробив більшовизм, загнавши українського селянина у колгоспи і радгоспи, застосувавши безпрецедентний у світовій історії геноцид, який мав зрештою здолати активний і пасивний опір українців асиміляційному наступу імперії. Попри падіння національної державності, українське село фактично повністю зберігало притаманний йому спосіб життя, нестримний колонізаційний гін, що дав змогу зрештою виконати одвічне геополітичне завдання України – здійснити господарське освоєння узбережжя Чорного і Азовського морів.

Від кінця XVIII ст. українське селянство, скориставшись з остаточного утвердження миру в степовій Україні після ліквідації Кримського ханства, інтенсивно просувається на схід, на правобережжя Дону, і водночас на південь. Наслідком цього колонізаційного руху було опанування Україною величезного простору від гирла Дунаю до гирла Дону. При цьому в Донецькому регіоні розселення відбувалося не за наказом і планом влади, а шляхом повільного проникнення.

Російський уряд намагався поставити бар'єр для українських мас, форсуючи туди переселення російських селян, однак український колонізаційний струмінь виявився сильнішим, і на кінець XIX ст. його переваги виявились очевидними.

У своєму органічному спротиві російському централізму селянство вдавалося до різних форм протидії – від тотальної автаркії всього російського до окремих акцій непокори, фізичної розправи з поміщиками та чиновниками, масових виступів, які часом набували виразного національного забарвлення. У 1855 р., зокрема, таким рухом була «Київська козаччина», що охопила 500 сіл Київщини і засвідчила стихійне збереження історичної пам'яті і національної свідомості українським селянством. Напередодні скасування кріпацтва селяни відмовлялися відробляти панщину, платити оброк, виконувати інші повинності, часом організували навіть власне самоуправління.

Не менш впливовим фактором опору була висока духовність українського села. Воно протиставило імперському централізму відданість традиційним формам національного буття, зокрема характерним для українських селян попередніх поколінь взаємозв'язку і взаємопроникненню виробничої і духовної сфер діяльності. Будь-яка господарська праця українця супроводжувалася традиційними естетичними приписами і канонами, поряд з утилітарними завданнями вирішувала життєдайні мистецькі устремління. Українське село зберігало національні особливості православ'я, які виявлялись у вплетінні у церковне життя цілого комплексу традиційних позахристиянських вірувань, звичаїв, форм громадського спілкування, народну естетизацію церковної обрядовості.

Важливим фактором національного існування було збереження історичної пам'яті в селянському середовищі. У XIX – на початку XX ст. українське село виявляло традиційну шану до народних музик-кобзарів, бандуристів, лірників, які мандрували селами та містами, поширюючи історичні пісні і думи, підтримуючи пам'ять та національну гордість за історичне минуле. Попри лихоліття в селянській свідомості зберігалася чітке уявлення про своє національне минуле, пам'ять про те, «як москалі, орда, ляхи бились з козаками». Найпоширеніша народна картина – Козак Мамай – була не лише оздобою селянської хати, а й національним символом, що утверджував національну свідомість українського селянина, його відпорність асиміляції. Невипадково саме духовно-культурницький пласт, створений у селянському середовищі, став важливим компонентом того підґрунтя, на якому формувалося національне відродження XIX – початку XX ст. Попри важкі соціально-економічні умови життя українського села, консерватизм українського селянина, його висока духовність, вшанування національно-історичних традицій дали змогу зберегти надзвичайно важливий комплекс духовних цінностей, який надихав українську еліту на творчість і боротьбу за національне самовизначення. Село ставало тим фактором, що підтверджував незнищенність національного «я», надавав наснагу до національно-визвольної боротьби в Україні. Саме з села, цього потужного джерела, український рух постійно черпав людські ресурси, духовні і матеріальні сили.

Тотальне несприйняття Україною імперських порядків, незважаючи на в цілому лояльне ставлення до інституту російської монархії, констатувалося багатьма обсерваторами тодішньої української дійсності. «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, выгодно к России расположенным; во всех господствовал явный

дух опозиції, – писав про свої відвідини України в 1824 р. генерал О.Л.Михайловський-Данилевський. – У них єсть пословица: «он всем хорош, да москаль», то єсть русский и следственно єсть злой или опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии, от упадка кредита и промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажная».

Відгомін європейських суспільно-політичних процесів в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Суттєвий вплив на суспільну свідомість в Україні справила Велика французька революція, що докорінно змінила уявлення про сутність нації і дала поштовх до національно-визвольної боротьби європейських народів, позбавлених державності. Поняття нації відтепер поширювалось не лише на аристократичні верстви, а на весь соціум того чи іншого етносу. Це сприяло пробудженню національної свідомості і масовості національних рухів, їх поширенню в ряді країн Європи. Позитивну роль в цьому процесі відіграла зовнішньополітична позиція революційної Франції, яка відкрито заявляла про свою підтримку національно-визвольних рухів у країнах з реакційними режимами – Австрії, Росії, Пруссії та ін.

До опозиційного руху в Україні революційна Франція виявила особливий інтерес. Власне політика Комітету Громадської Безпеки певною мірою спиралася на традицію позитивного ставлення Франції XVII і XVIII ст. до українських визвольних змагань. Ще на початку 1790 р. в міністерстві закордонних справ було складено меморіал «Про небезпеку для Європи від політики анексії Росії», в якому різко засуджувалася зовнішня політика царизму, починаючи від Петра I. Члени Комітету закордонних справ Конвенту Карра і Буасі д'Англя були ініціаторами наказу Конвенту своєму представнику «для Польщі і східних країн» Паранд'єру «пильно слідкувати за настроями в Україні й подавати інформації про українські справи». В одній з інструкцій Комітету закордонних справ висловлювалася думка, що «Польща та Україна мають поширити гасла свободи на всій Півночі». У спеціальних інструкціях французькому послу в Туреччині де Семонвілю влітку 1792 р. зазначалася «можливість повстання в Україні, Кубані та Грузії проти російського уряду». Підкреслювалося також, що «врешті, можна буде знайти поміж козаками якусь сміливу особу, що відважилася би зорганізувати повстання й відновити історію Пугачова». В іншому документі Конвенту говорилося про необхідність «відродити в цій нації почуття свободи, щоб вона могла знищити ярмо, під яким стогне, і щоб дерево свободи розквітло у Києві».

Тенденція французької політики в цей час виразно демонструвала намір розчленувати Російську імперію, а союзом з Туреччиною та Швецією створити «Східний бар'єр», у якому Україна мала відіграти свою важливу роль. Певною мірою ці наміри переводились у практичну площину, і Франція мала в Україні своїх таємних агентів. Один з них у листі до міністра закордонних справ 24 грудня 1795 р. запевняв, що «в поборюванні московської сили треба, головним чином, рахувати на козацьку силу на Україні. Цей нарід, колись вільний, не забув ще, чим він був. Без огляду на деспотизм Росії, що все душить, козацька нація зберегла почуття свободи. У глибині речей це буде смертельним ударом для Росії, коли вдасться піднести Україну, яка тоді відіграє велику, коли не головну роль, у справі визволення всіх слов'янських націй, що стогнуть під московським ярмом». Є чимало свідчень, що у керівництві Франції в цей період переважали проукраїнські настрої, які домінували порівняно з польськими планами відновлення Речі Посполитої і включення до неї українських територій. Один з французьких таємних агентів Муасонюр, який побував у Києві, Полтаві та Правобережжі 1797 р., застерігав міністра закордонних справ Ревеля: «Зв'язати справу

революції на Україні з планами польських настроїв це заздалегідь провалити всі наші проекти щодо цієї країни. Населення на Україні ставиться з надзвичайним недовір'ям до всього польського, добре пам'ятаючи часи панування польської шляхти в країні козаків». Він пропонував розташувати агентів на теренах від Азовського моря до Волині, які мали нагадувати мешканцям про їхню героїчну історію і роз'яснювати небезпеку російського панування. Створивши опозиційний настрій, можна буде надіслати в Україну кілька французьких офіцерів-інструкторів для організації повстання. Підтримку повстанню мала, на думку Муасонюра, забезпечити французька ескадра з експедиційним корпусом, надіслані у південну Україну. Він вважав, що Росія не може розраховувати на підтримку козацьких частин і українського населення, тому відірвавши Україну від Росії, Франція, зазначав Муасонюр, «завдасть останній рішучий удар, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опам'ятатися, бо єдине хоре місце російської імперії – це Україна. А тоді нова братня республіка утвориться в колишній вільній країні козаків, і діти відродженої Козацької Республіки благословитимуть назавжди французьку республіку та ім'я нашої країни навечно житиме в наддніпрянських степах».

Розуміння державницьких прагнень українців і водночас різко критичне ставлення до суспільно-політичних систем Польщі і Росії виявляли і керівні кола революційної Франції. Одним з них був член Конвенту генеральний прокурор Республіки Гаран де Кулон. У 1795 р. вийшла у світ його книжка «Політичні дослідження над старою і новою польською державою, прикладені до її останньої революції». У цьому творі цілий розділ присвячено козащині та Україні, «країні гарній та великій, як пів Франції, де панувала приємна атмосфера свободи, незалежності, братерства й рівності...» Автор зазначає, що підлеглисть України Польщі не могла тривати довго без змін. «Невичерпний геній Хмельницького витримав довгу війну з найкращими генералами Польщі, аж доки мир не підтвердив сепарації тих двох країн (Польщі й України.– Ю.І.). Але легше було Україні видобутися з-під польської кормиги, ніж зберегти свою незалежність, а її доля повинна б послужити зразком для народів, які настільки сліпі, що надіються знайти щирий захист у чужих урядів».

Аналізуючи обставини включення України до складу Російської держави і скасування української автономії, де Кулон демонструє оптимізм у визначенні ближчих політичних перспектив. Причому цей оптимізм спирається на розуміння дієвої суспільної ролі козацтва, його антикріпосницької сутності, здатної змінити обличчя і Росії, і України. «Геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків, – пише він. – І може бути, що недалекий уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретенем (жінка – Катерина)».

Прикметно, що напередодні польського повстання 1792 р. Костюшко звернувся за грошовою допомогою до Конвенту. Його спеціальний агент Барс, надісланий до Парижу, засипав цю установу відповідними меморіалами. Але Конвент рішуче відмовив, оскільки, на його думку, «повстання в Польщі робить шляхта». Керівництво Французької революції було переконане, що в цій країні «свобода не торкалася ані селян, ані не католиків».

З утвердженням у Франції влади Наполеона інтерес до української проблеми ще більше посилювався. Імператор продовжив національний принцип зовнішньої політики Франції, проголошений революцією. Ставлення Наполеона до Росії значною мірою було обумовлене поглядами його сучасників, які вбачали в росіянах варварів, що загрожують Європі. Вже на острові св. Єлени Наполеон писав: «Московити – це варвари, що не мають батьківщини. Мою пам'ять шануватимуть тоді, коли ці північні варвари володітимуть Європою».

У наполеонівських канцеляріях знаходимо досьє на діячів українського походження Трошинського, Розумовського, Кочубеїв та ін., розмаїту інформацію про історію «козацької нації», а також її сучасне політичне та економічне становище. Французька дипломатія виявила інтерес до Задунайської Січі як мілітарного фактора, що можна було використати у воєнних діях проти Росії.

У 1805 р. під час війни Франції з австро-російською коаліцією французький посол у Константинополі генерал Себастьяні вступив у безпосередні стосунки з козаками Задунайської Січі. Він обіцяв козацькій депутації після розгрому Росії – «одвічного ворога свободолюбивих народів» – повернути «стародавні вольності, в захист яких від нині стоятиме великий імператор Наполеон». Важливим аспектом зацікавлення Україною наполеонівською Францією була боротьба останньої з Англією за український хлібний ринок. Плани захоплення південних регіонів України, що активно генерувалися французькою дипломатією, давали можливість завдати потужного удару Англії, яка в той час була монополізатором усього ринку Російської імперії. Французький географ і історик Конрад Мальт-Брун у своїй праці «Картина старої і сучасної Польщі» (1807 р.) подав яскравий аналіз перспектив французо-українських економічних зв'язків. Він наголосив на обопільній вигоді торгівлі між обома країнами, зручності середземноморсько-чорноморських шляхів для Франції, що знаходиться у найсприятливіших умовах для торгівлі з Україною. Французький офіційний економіст цього періоду Жан Дюбуа у своїй книзі «Французька торгівля у сучасному становищі Європи» (1806) наголошує, що французька економічна експансія в Україні ставить за мету зліквідувати англійського конкурента на Балтиці. «Той самий геній, що врятував Францію, своїми впливами визволить торгівлю від тиранії Англії», – писав він.

Після розгрому Пруссії 1806-1807 рр. Наполеон вступив на польські етнічні землі, що викликало активізацію польських патріотичних сил і сподівання відновлення польської державності. Це не могло не торкнутися і української проблеми, оскільки польські реституціоналісти бачили в складі відновленої «від моря до моря» Речі Посполитої Західну й Правобережну Україну.

Однак Наполеон відкинув польські домагання поглинання українських земель і взагалі не ставився серйозно до відновлення Польської держави у її попередніх межах. Після битви при Пресіш-Ейлау ад'ютант Наполеона генерал Бертран отримав інструкцію: «Щодо Польщі, з того як імператор пізнав її, він більше не надає їй жодної ціни». Як тільки Наполеон дізнається про готовність Олександра I до мирних переговорів, французький імператор пропонує Росії всю Польщу. Після відмови Росії за її згодою Наполеон утворив з польських земель Пруссії Велике герцогство Варшавське під владою саксонського короля. Пізніше Наполеон неодноразово заявляв, що він далекий від того, щоб відбудувати польське королівство у його історичних межах. Про зацікавлення у цьому контексті французького імператора українською проблемою свідчить офіційний «Publiciste» 7 грудня 1807 р.: «Поруч з Польщею лежить колишня країна козаків – Україна, одна з найбільш родючих земель у світі, яка своїми багатствами заслуговує на певне зацікавлення французької імперії. Навіть як польське питання буде вже полагожене, залишається цікаве для нас питання родючої країни Мазепи».

Після розгрому Австрії у 1809 р. до Великого герцогства Варшавського відійшла майже вся Галичина. Відносини Франції з Росією суттєво погіршилися. 25 грудня 1811 р. на вимогу імператора йому було надіслано список документів про Україну з архіву Міністерства закордонних справ, а також коротку бібліографію праць про неї. Передбачаючи і готуючись до конфлікту з Росією, Наполеон усвідомлював її вразливі місця і насамперед гостроту національної проблеми й аграрного питання. Боротьба з російською експансією

ставила перед наполеонівською Францією завдання будь-що відмежувати Росію від Чорного моря. Цій меті мало слугувати створення васальної української держави – Наполеоніди, яка б включала територію Чернігівщини, Полтавщини, а також Криму, Катеринославщини, Таврії та інших районів Причорномор'я. На чолі Наполеоніди мав бути хтось із родичів французького імператора або його маршалів. Проект передбачав організацію в Україні 60-тисячної армії легкої кінноти, 10 тис. якої в разі потреби могла б служити у французькій армії. Українські плани Наполеона були спрямовані на боротьбу з російською експансією і поділ Російської імперії, що, власне, й засвідчував проект Наполеоніди, підготовлений правою рукою Талейрана О.Готерівим – переконаним ворогом Росії, директором політичного відділу Міністерства закордонних справ. Напередодні війни 1812 р. О.І.Чернишов, російський військовий агент у Парижі, повідомляв Олександра I, що «Наполеон тільки і мріє про розділ російської імперії». У цей період значно розширилася мережа наполеонівських агентів в Україні, які намагалися поширювати тут антиросійські настрої. Однак усі такі спроби наполеонівської пропаганди не дали реальних результатів.

Слід зазначити, що Наполеон не був послідовний у своїх намірах використати у боротьбі з Росією і національне, і селянське питання. Він відмовився від ліквідації кріпацтва в процесі свого походу в Росію. Повернувшись у Францію, імператор заявив у сенаті: «Я міг би озброїти найбільшу частину населення Росії, проголосивши свободу кріпаків. Багато селян прохало цього в мене. Але коли я пізнав дикунство цього чисельного класу російського народу, я відмовився від акту, що мав би своїм наслідком смерть і найстрашніші катування багатьох родин».

Наполеонівські проекти щодо України в основному не були переведені у практичне русло й не були доведені до відома українського суспільства. До цього слід додати, що успіх політики Наполеона суттєво залежав від політичної позиції української аристократичної еліти, яка, про що зазначалося вище, була неоднозначною. Значна частина української шляхти негативно ставилася до Наполеона, якого вона сприймала як продовжувача соціального радикалізму Французької революції. До того ж ці кола дратувало загравання Наполеона з польськими інсургентами, хай і часткове, але все ж таки відновлення елементів польської державності. Після досить рішучих зовнішньополітичних кроків В.Капніста ця частина української шляхти, налякана розвитком революції у Франції, змінила своє ставлення до російського уряду і під час вторгнення Великої армії активно з ним співпрацювала.

І все ж похід Наполеона в Росію викликав сподівання на відновлення державності в Україні у багатьох представників українського шляхетства, які відкрито демонстрували свою прихильність до французького імператора. Поміщик Мочульський з Костянтиноградського повіту Полтавщини, шляхтич В.Лукашевич, відомий як учасник полтавської масонської ложі, прилюдно виголошували тости за здоров'я Наполеона. Волинський шляхтич Чайковський організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеону; подільський поміщик Марлецький проголосив у своєму маєтку «республіку» і права людини. Архієпископ Варлаам Шишацький, який належав до новгородсіверського гуртка автономістів, активно сприяв прихильній зустрічі Великої армії у Могилеві. Він визнав французьку владу, поминав Наполеона під час богослужіння. Після приходу російських військ архієпископ був позбавлений сану і висланий як чернець в Новгородсіверський Спасо-Преображенський монастир. Однак ця частина української шляхти не визначала її політичної позиції в цілому.

Російський уряд досить вдало паралізував усі можливі прояви опозиції і вміло використав настрої тієї частини української еліти, яка сподівалася активною участю у воєнних діях відновити свій статус часів Гетьманщини, повернути собі втрачені позиції. Генерал-губернатор Малоросії О.Куракін дозволив козакам вільно продавати свої землі, його

наступник Я.Лобанов-Ростовський сприяв їхньому розселенню на вільних землях Катеринославщини і Причорномор'я, навіть допомагаючи переселенцям грошовими субсидіями. Під час війни проти Наполеона 1806–1807 рр. Росія використала окремі допоміжні загони з українських козаків. З початком наступу французької армії у 1812 р. Лобанов-Ростовський закликав козаків вступити у добровольчі полки, обіцяючи від імені царя звільнити від рекрутчини й податків. До численних охочих із середовища козаків приєдналася українська шляхта, яка добилася введення у цих формуваннях старшинських рангів (наприклад, губерніяльний осавул, губерніяльний обозний тощо), що нагадували давні козацькі. З дозволу поміщиків у земські ополчення набирали також кріпосних. Із лівобережних козаків було сформовано 15 полків, а на Правобережжі із селян та міщан – чотири козацькі полки. Усього Україна виставила 68,9 тис. ратників і козаків.

У червні-липні 1812 р. на київському напрямку діяли корпус французького генерала Реньє і австрійський корпус генерала Шварценберга, перед якими стояло завдання розгромити третю російську армію генерала Тормасова, розквартировану на Волині. Після запеклих боїв наполеонівські війська зайняли Західну Волинь, окремі її загони вступили на територію Київщини та Чернігівщини, створюючи загрозу Києву. Наполеон писав Шварценбергу 12 серпня: «У вас буде досить часу, щоб вступити у Київ і Калугу, поки ми будемо рухатись на Москву». Однак прибуття у район Луцька дунайської армії адмірала Чичагова не дали змоги французьким військам просунутися вглиб України. Після Бородинської битви і короткочасного перебування у Москві французи були змушені відступити. Наполеон погодився з пропозицією маршала Даву відступати по території України, що давало змогу просуватися по багатих, не зачеплених війною регіонах. Залишаючи Москву, він заявив: «Оскільки в подібних обставинах треба зупинитись на плані найменш небезпечному, я наважився на відступ до Києва, що здається найбільш вигідним». Однак Кутузов, протидіючи намірам Наполеона, заступив йому шлях під Малоярославцем, де відбувся бій, і змусив його відступити по сплюндрованій смоленській дорозі.

Після завершення війни 1812 р. і ліквідації наполеонівської імперії Росія стала одним з головних учасників реакційного Священного союзу держав-переможниць і перетворилася на жандарма Європи. Союзники, зокрема, домовилися про новий переділ польських земель і поклали край наполеонівським спробам утвердити польську квазідержавність. Росія одержала майже все герцогство Варшавське, яке увійшло до складу імперії під назвою «Царства Польського». Познань й частина Великопольщі відійшли до Пруссії, а Галичина – до Австрійської імперії: Росія ставала активним учасником придушення будь-яких проявів національного руху в країнах Європи. Навіть повстання греків-християн проти Туреччини якийсь час розглядалось Олександром I як бунт проти «законного государя» і не знаходило підтримки одновірної Росії.

Похід російської армії в Західну Європу привів до ознайомлення не лише офіцерів, а й простих солдатів з суспільно-політичним устроєм західноєвропейських країн, що викликало занепокоєння уряду Олександра I. Захоплення імператора ліберальними ідеями, якими був позначений початок його царювання, виявилось непослідовним і поверховим. Виданий у 1802 році Закон про вільних хліборобів (хлебопашцев), за яким дворяни одержували право наділяти селян землею і звільняти їх від кріпацтва, фактично не був реалізований. За весь період правління імператора Олександра I було звільнено не більше 50-ти душ по всій імперії.

Започатковане М.Сперанським за дорученням царя опрацювання «Плану державного перетворення» Росії наштовхнулося на опір чиновної бюрократії та дворянства. Намір реформатора залучити купецтво і міщанство до участі у владних інститутах – волосних, окружних, губерніяльних думах, а також Державній Думі – викликали підозру у його

прихильності до «французьких ідей». Н.Карамзін подав імператору «Записку про стародавню і нову Росію», в якій доводив небезпеку для самодержавства реформаторських намірів Сперанського. Побоюючись поширення ліберальних і революційних ідей в російському суспільстві, царизм посилено насаджував деспотично-поліцейський режим. Його уособленням став царський улюбленець Аракчєєв, з ім'ям якого пов'язано поширення муштри, паличної дисципліни, чиновницьке свавілля, загальне посилення кріпосництва.

Одним з найбільш огидних проявів аракчєєвщини були військові поселення, де селяни, поділені на роти та батальони, займалися хліборобством і одночасно мусили відбувати воєнну муштру під командою офіцерів. Військові поселенці фактично ставали довічними солдатами, які зазнавали дріб'язкової регламентації повсякденного життя, точних приписів чи не на кожен годину дня, порушення яких немилосердно каралось різками. Протягом 1817–1825 рр. в Україні налічувалося 16 кавалерійських і 3 піхотні полки, що були розквартировані у Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях. Нестерпне життя поселенців, постійні зловживання офіцерства спричиняли часті бунти. Так, у 1817 р. виступило Бузьке козацтво, яке хотіло переформувати на воєнних поселенців, у 1819 р. мали місце виступи у Чугуєві, у 1829 р. – Шебелинці та ін.

Не були виконані обіцянки залишити як постійне козацьке військо формування козаків, створені під час війни 1812 р. Після 1816 р. їх розпустили, а козаків перевели у селянський стан. Уряд навіть не відшкодував їхніх видатків на озброєння, одяг, продовольство тощо. У 20-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. «Аракчєєвщина» стала ознакою деспотичного режиму і насильства, утвердження страху в суспільстві.

Незважаючи на загальне посилення реакції в Україні, як і в Росії у цілому, спостерігалось поширення ліберальних та опозиційних настроїв у суспільстві. Результатом було виникнення масонських лож і таємних політичних товариств. Чимало їх було утворено в Україні. До найбільшої масонської ложі, заснованої у Полтаві під назвою «Любов До істини» (1818), належав, зокрема, І.Котляревський. Учасник цієї ложі, уже згадуваний маршалок дворянства Переяславського повіту В.Лукашевич став організатором «Малоросійського таємного товариства», яке ставило завдання визволити Україну з-під влади російського царизму. Ув'язнений у Петропавлівській фортеці у Петербурзі (у 1826 р.), він потім до кінця життя був під наглядом адміністрації у своєму маєтку. У січні 1822 р. у Києві була заснована таємна організація «Південне товариство», яку очолив П.Пестель. Вона мала свої філії у Кам'янці, Василькові і Тульчині. Восени того ж року у Петербурзі почало діяти «Північне товариство». У 1823 р. у Новограді-Волинському виникла ще одна таємна організація – «Товариство об'єднаних слов'ян», що виступала за ліквідацію самодержавства і об'єднання усіх слов'янських народів у демократичну федеральну республіку. Влітку 1825 р. обидві організації об'єдналися.

Слід зазначити, що до їх складу входили виключно дворяни, які нехтували національним питанням. Пестель у створеному ним програмному документі «Руська правда» виступав прихильником централізованої держави, фактично ігноруючи національні прагнення народів Російської імперії. «Товариство об'єднаних слов'ян» не знайшло місця для українців і білорусів у майбутній федеративній слов'янській республіці, відмовляючи їм у можливості створити власну державу.

14 грудня 1825 р. в день присяги новому царю Миколі I у Петербурзі на Сенатській площі кілька гвардійських військових частин під керівництвом офіцерів – членів «Північного товариства» – розпочали повстання. Однак нерішучість його лідерів, відсутність підтримки інших соціальних верств суспільства дали змогу Миколі I перехопити ініціативу і розгромити повсталіх.

В Україні повстання декабристів почалося 29 грудня в районі Василькова і Білої Церкви, де виступив чернігівський полк на чолі з підполковником С.Муравйовим-Апостолом. Урядові війська досить швидко придушили повстання, яке не було підтримане іншими частинами. Микола I жорстоко розправився з декабристами. П'ять найбільш активних лідерів декабристського руху – П.Пестель, К.Рилєєв, П.Каховський, С.Муравйов-Апостол і М.Бестужев-Рюмін – були повішені. 121 декабрист був засуджений до різних термінів каторги і заслання до Сибіру. Декабристи були першими революціонерами в Росії, які дали поштовх формуванню нових поколінь борців проти царизму.

Початок національно-культурного пробудження

Новий цар Микола I (1825–1855) заходився зміцнювати самодержавно-поліцейський режим і владу поміщиків у країні. Саме з цією метою було створено «собственную его императорского величества канцелярію», у відомство якої перейшли освіта, законодавство, селянське питання. Її 3-тє відділення керувало таємною поліцією, жандарським корпусом і тримало під поліцейським наглядом всю країну, стежило за усіма проявами інакودумства. Над друкованими виданнями була встановлена найсуворіша цензура. Ворожий до будь-яких проявів вільної і незалежної суспільної думки, російський царизм проголосив своїми ідеологічними принципами «православ'я, самодержав'я, народність». Причому в розумінні казенних ідеологів ця формула мала забезпечувати панівне становище російської православної церкви, яка служила опорою деспотичного царського режиму й повністю залежала від світської влади (зосередження усієї влади в руках царя, усунення всіх суспільних верств від участі у політичному житті, недопущення будь-яких форм самоврядування, натомість – панування бюрократії в усіх сферах життя). «Народність» означала фактичне панівне становище росіян, придушення будь-яких проявів національної окремішності численних народів Російської імперії. «В Росії деспотизм працює завжди з математичною правильністю і результатом цієї послідовності є крайнє гноблення», – писав французький емігрант маркіз де Кюстін про миколаївську Росію.

Українське громадянство не залишилося байдужим до русифікаторських намагань уряду, політичного й національного поневолення народу. Опозиційні настрої в українському суспільстві щодо російського режиму спиралися як на власну національну традицію козацької державності і козацького вільнолюбства, так і на проникнення в Україну нових духовних і суспільних тенденцій з країн Західної Європи. Молодь, яка навчалась у західноєвропейських університетах, приносила на свою Батьківщину ідеї свободи та прав людини, що потрапляли на сприятливий ґрунт козацьких традицій – одвічного джерела свідомості українського народу.

Природні права людини і кожного народу на свободу та вільний розвиток, задекларовані Великою Французькою революцією, утверджували в суспільній думці пріоритети усієї нації, а не лише її елітарних верств, посилювали загальний інтерес до народного життя, усієї розмаїтості його проявів і насамперед у духовній творчості. На цьому ґрунті зароджуються етнографія й дослідження фольклору, вивчення народної мови і поезії, що стають важливим чинником національного відродження багатьох європейських народів, в тому числі й українського. Уже в другій половині XVIII ст. українська жива народна мова дедалі послідовніше здобуває собі доступ до літературних творів (твори І.Некрасевича, лірична поезія багатьох рукописних збірників, бурлескна література та ін.). Знову після тривалого періоду забуття прадавній термін «Україна», відшукуваний поетами і письменниками у народній творчості, входить у суспільне та літературне життя. Найповніше нові тенденції утвердження живої народної мови в українській літературній

творчості виявились у «перелицьованій» з Вергілія на українську мову «Енеїди» Котляревського. Поява цього твору (1798) ознаменувала завершення попередньої епохи й початок процесу українського національного духовного відродження, якому був притаманний дух свободи й людяності, боротьби за права людини і нації.

Котляревський своєю творчістю започаткував нову добу в українській літературі, утвердивши народну мову як літературну, заклавши тим самим міцні підвалини новітнього суспільно-культурного і національного руху в Україні. «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть», – писав про поета Тарас Шевченко.

Слідом за творцем «Енеїди» на шлях утвердження української мови, звернення до близьких широким верствам українців художніх образів, змісту стала група талановитих письменників: Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров та ін. У їхній творчості виявились різні, часом протилежні тенденції: бурлескно-трагедійні, сентиментальні, романтичні, реалістичні. Проте домінуючим художнім напрямом стає романтизм, який прийшов на зміну класицизму й спирався на інтерес до народної мови, старовини, поезії, звичаїв тощо. Цей процес на українському ґрунті поєднувався із загальним для всієї Європи початку XIX ст. прагненням до відродження національного руху поневолених народів, посиленням інтересом до народного життя.

Українські письменники першої половини XIX ст. були зачинателями у європейській літературі «народолюбних» творів із життя селянства. При цьому вони глибоко усвідомлювали значення живої української мови для національного розвитку в нових умовах. У листі до М.Максимовича Г.Квітка-Основ'яненко писав: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 миллионов говорят, который имеет свою силу, свои красоты неудобобизьясными на другом, свои обороты, юмор, иронию».

Одночасно з утвердженням українського слова в літературі започатковано дослідження в галузі етнографії, мови, історії, що стали складовою національно-культурного життя в Україні цього періоду. Вирішальну роль у національному пробудженні відіграли історичні дослідження, розпочаті в українському дворянському середовищі. Накопичення історичних документів на підтвердження нобілітаційного статусу нащадків козацької старшини привело, зрештою, до спроб професійного відтворення історичного минулого українського народу. У 1822 р. за підтримки князя М.Репніна вийшла друком у Москві «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського (1788–1850). Незважаючи на задекларовану лояльність автора до російського царя, його праця мала важливе національне значення як систематичний курс історії України, що ґрунтувався на поглибленому вивченні численних матеріалів державних архівів. У цьому ж році друкуються уривки з історії Малоросії О.Мартоса (1790–1842) – сина славнозвісного українського скульптора Івана Мартоса, автора пам'ятника К.Мініну і Д.Пожарському у Москві. Мартос проявив себе палким патріотом, звеличником гетьмана І.Мазепи у тяжкий для українського суспільства період. «Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал независимость, – писав український історик. – Он был друг свободы и за сие стоит уважения потомства». Ця оцінка І.Мазепи вигідно відрізнялася від суб'єктивістських характеристик гетьмана як «католика-ляха», який нібито намагався повернути Україну під владу Польщі. Безглузде звинувачення І.Мазепи у «польськості», вперше закинуте Петром I тому, хто завжди був вірним сином і опікуном православної церкви, найбільшим з усіх українських гетьманів її жертводавцем, було акцептоване майже без спротиву українською демократичною інтелігенцією XIX століття і на довгі роки увійшло в її свідомість.

Значний вплив на сучасників справила п'ятитомна «История Малороссии» М.Марковича (1804–1860), видана у Москві в 1842–1843 рр. Ця праця протиставляла офіційній великодержавній історіографії концепцію самостійного історичного розвитку України, утверджувала пріоритети її національних інтересів.

Проте чи не найбільшу роль у піднесенні національної свідомості українського громадянства у першій половині XIX ст. відіграла «Історія Русів», – за висловом О.Оглобліна, «вічна книга незалежності українського народу». Невідомий автор наповнив свою працю почуттям національної гідності, протестом проти національного і соціального безправ'я, послідовно відстоював ідею історичної окремішності України. Цей твір – швидше політичний трактат, ніж наукова праця, – тривалий час поширювався у рукописах і вплинув на багатьох діячів української культури, у тому числі Шевченка, Гоголя, Куліша, Костомарова, звідки вони щедро черпали натхнення для своїх творів і утвердження національної громадянської позиції.

Розвиток історичних знань в Україні тісно переплітався з етнографічними дослідженнями. Одним з піонерів української етнографії і глорифікації високої духовності українського селянина був поляк Зоріан Доленга-Ходаковський, який пройшов майже всю Україну, зібравши величезні скарби народної пісні. «Є ще на землі щастя, – писав Ходаковський у своєму щоденнику, – тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люди згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія».

Своєрідною енциклопедією української історії, народної поезії і мови, природи стали «Записки о Малороссии» Якова Марковича (1798) – онука відомого мемуариста XVIII ст., генерального підскарбія Якова Марковича. Ця книга започаткувала низку українознавчих видань початку XIX ст., серед яких «Грамматика малорусского наречия» О.Павловського (1818) та перша збірка українських народних пісень князя Миколи Цертелєва (1819). У вступі Цертелєв писав, що українська пісня розкриває «поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і, нарешті, ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці і яку вони старанно зберігають як єдину спадщину по предках, яка врятувалась від жадиби сусідніх народів».

На дальший розвиток української духовності значно вплинуло видання Михайлом Максимовичем трьох збірок народних пісень – «Малороссийские песни» (1824), «Украинские народные песни» (1834) і «Сборник украинских песен» (1849). Вони стали джерелом творчого натхнення багатьох діячів культури, у тому числі російської. Пушкін, зокрема, жартома зауважував Максимовичу: «Я обкрадываю ваши песни». Важливе громадське і культурне значення мала наукова діяльність Максимовича у галузі історії та філології. Недаремно М.Драгоманов назвав його «цілим історико-філологічним факультетом». Максимович першим поставив на науковий ґрунт вивчення народної поезії, пісні, переклав на українську мову «Слово про похід Ігоря». Як перший ректор Київського університету, він багато уваги приділяв діяльності Комісії для розбору давніх актів, дбаючи про джерельне підґрунтя досліджень з української історії.

Важливим осередком національно-культурного життя став Харківський університет. Чимала заслуга в його заснуванні належить українському просвітителю і вченому, громадському діячу Василю Каразіну. По материнській лінії він належав до роду козацького старшини Семена Ковалевського, брата Івана Ковалевського – генерального осавула, одного з найбільш здібних дипломатів і соратників Богдана Хмельницького. Батько Каразіна походив з Греції. Його син здобув блискучу освіту, одним з його домашніх учителів був Г.Сковорода, а на формування світогляду значно вплинули українські діячі Д.Трошинський і В.Капніст. Займаючи високе становище учителя Олександра І, а згодом і дорадника імператора,

В.Каразін використав свій вплив для соціального і культурного розвитку Слобожанщини, яка в першій чверті XIX ст. відіграла своєрідну роль українського П'ємонту. Спочатку він добився відновлення низки привілеїв для козацької верстви Слобідської України, скасованих Павлом I, а потім – царського дозволу на заснування Харківського університету, який було офіційно відкрито у січні 1805 р. Каразін у цей період був фактично лідером українського культурницького руху. Він прагнув забезпечити новий університет найкращими науковими силами, які сприяли б поширенню найпередовіших наукових досягнень в Україні.

У цьому важливу роль відіграла кафедра філософії, очолена визначним німецьким професором Йоганом Шадом. У працях, написаних саме в Харкові, ним була сформульована романтична філософія нації і обґрунтовано погляди на природні права людини, її гідність і свободу, співзвучні з філософськими традиціями України, зокрема з поглядами гетьмана Орлика про природні права козацького стану, філософією Сковороди і Козельського. Саме через Харківський університет у російське суспільство надходили перші відомості про Канта, Фіхте, Шелінга, а поява кафедри філософії у Харкові робила зайвим для України посередництво Москви чи Петербурга, де західноєвропейські ідеї свободи, природного права людини вороже сприймалися російським урядом.

Звичайно, така ситуація не могла тривати довго. У грудні 1814 р. Шад був схоплений серед ночі і без пред'явлення будь-яких обвинувачень висланий до Пруссії, а його твори були заборонені. Це було початком чергового витка антиукраїнського курсу, що став здійснювати О.Аракчєєв – найближчий дорадник імператора.

Зазначені процеси дали поштовх до українського національно-культурного піднесення, яке в свою чергу стало важливим чинником суспільно-політичних рухів в Україні, спрямованих до її соціального і національного визволення. «Найглибше джерело українського відродження, – справедливо зазначав російський вчений О.Піпін, – міститься в життєвій силі народної істоти, в тому новому суспільному й літературно-поетичному інтересі до народності, який служить знаменною історичною появою не тільки російсько-слов'янського, а й цілого європейського життя нових часів».

Помітною постаттю в середовищі харківських вчених і поетів-романтиків був професор Ізмаїл Срезневський (1812–1880) – росіянин, який став палким прихильником української мови, утвердження її самостійності. У 1833–1838 рр. він видав шість книжок «Запорожской Старини» – збірника, що містив українські народні поезії, історичні думи, етнографічні матеріали. «Едва ли мы ошибемся, – писав Срезневський, – если скажем, что мало народов, кои богаче украинцев песнопениями, и чтобы сии песнопения были столь изящны в отношении поэтическом, столь разнообразны по содержанию и вместе столь музыкальны».

Поряд з ним у Харкові 30-х років працювали Амвросій Метлинський (1814–1870) та Микола Костомаров (1817–1885). Для останнього народна поезія якнайглибше відбивала історичне минуле народу, яке він також глибоко досліджував як вчений. Поет, етнограф, історик, Костомаров залишив по собі величезну наукову і літературну спадщину, став основоположником народницького напрямку в українській історіографії, створив низку фундаментальних праць з історії України XVI–XVIII ст., зокрема монографії про Хмельницького, Мазепу, Виговського, Полуботка та ін. Одночасно під псевдонімом Єремії Галки він писав поетичні і прозові твори, де оспівував історичне минуле – княжі часи, козацтво, гетьманщину. Історичний принцип був покладений ученим і в основу його етнографічних праць. Костомаров обстоював право українського народу на самостійний розвиток, показував відмінності історичного розвитку України, Росії і Польщі. Його романтичне народолобство стало підставою для формування слов'янофільської ідеології. Віра у відродження українського народу, на думку письменника, мала стати основою загальнослов'янського відродження.

Одним з найвидатніших представників українського романтизму був Амвросій Метлинський – автор поетичних творів, пронизаних смутком, тугою за історичним минулим. У своїх поезіях він оспівав українські степи, високі козацькі могили, кобзарів-бандуристів, звитяжне козацтво. Метлинський увів в українську поезію нові мотиви, збагатив літературну мову, техніку віршування. Його справедливо вважають предтечею Т.Шевченка. У своїх «Заметках относительно южнорусского языка» він захищає красу і милозвучність української мови, яка згідно з естетикою романтизму є, на думку поета, засобом самовиявлення народу. «Кто взвесит, – писав Метлинський, – сколько светлых и прекрасных идей в будущих исследованиях человеческого слова должно угаснуть и исчезнуть вследствие забвения одного из языков, которые тлеют сегодня в могиле презрительного неуважения?»

Визначне місце у романтичній ліричній поезії посідали Віктор Забіла (1808–1869) – «найздібніший поет» дошевченківської доби, за висловом І.Франка, а також Л.Боровиковський (1806–1889), О.Бодяньський (1808–1877), О.Афанасьєв-Чужбинський (1817–1875) та ін. Найважливішою їхньою заслугою є те, що всупереч шовіністичній налаштованості російського суспільства вони наочно показали широкі можливості української мови, її здатність творити справжні культурні цінності. Український романтизм збагатив національну літературу новими жанрами, наповнив її досі небувалим пафосом героїчної боротьби часів княжої доби, козаччини та гетьманщини, що сприяло посиленню національно-культурного самоусвідомлення. «Ми не забули ще дій великих українських мужів, а в серцях багатьох з нас не зменшилась колишня сила почувань і відданості для нашої батьківщини. Бо ще живе серед нас дух Полуботка», – писав український історик і письменник М.Маркович російському поету К.Рилєєву.

Слід зазначити, що історичне минуле України, її природа, життя і побут народу, які супроводжувалися високою художньою творчістю, завжди приваблювали письменників і митців інших народів. Одним з проявів такого зацікавлення було утворення так званої української школи у польській літературі. Для її представників було характерним захоплення українською піснею, народною поезією, побутом, історією, що стали постійним компонентом їхньої творчості. До «української школи» належали польські поети Богдан Залеський, Антон Мальчевський, Северин Гошинський, прозаїки Михайло Грабовський, Михайло Чайковський та ін. Деякі з них (Т.Падура) писали й українською мовою. Сильним струмом українська тематика влилась у творчість геніального польського поета Юліуша Словацького – автора славнозвісної поеми «Мазепа».

Українські мотиви можна виявити у творах багатьох представників російської літератури. Досить згадати поеми К.Ф.Рилєєва «Наливайко», «Богдан Хмельницький», «Андрій Войнаровський», «Полтаву» О.С.Пушкіна, українські типажі з їх чистою народною лексикою у «Тамані» М.Ю.Лермонтова, «Нічлізі чумаків» А.В.Кольцова та ін.

Інтерес до української пісні виявляли представники німецької літератури. Поет Антон Мауріціус опублікував у Берліні збірку під назвою «Українські пісні» (1841). Значним успіхом користувалася збірка Фрідріха Боденштедта «Поетична Україна» (1845), у передмові до якої автор підкреслював світове значення української народної поезії.

Українські поети-романтики підготували той ґрунт, на якому зросла поетична творчість генія української літератури Тараса Шевченка. Його перші поезії кінця 30-х років були даниною романтизму і, зокрема, позначені впливом його визначних представників – Жуковського і Міцкевича. Проте і в перших своїх творах поет постає як самостійний визначний майстер художнього слова, що за багатством світовідчуття і засобами самовираження виходить за межі пануючого стилю.